

จากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์สู่ความสัมพันธ์เชิงมิตรภาพ:
อารมณ์ความรู้สึกและชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางไทยในทศวรรษ 2500-2530¹

ณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว²

(Received: March 22, 2021; Revised: October 5, 2021; Accepted: October 29, 2021)

บทคัดย่อ

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ของครอบครัวไทยแบบจารีต ผู้ชายในฐานะหัวหน้าครอบครัวจะต้องดำรงฐานะเป็นผู้ปกครอง ดูแล ค้ำครองและอุปถัมภ์สมาชิกจำนวนมากที่อยู่ภายในครอบครัว โดยสมาชิกภายในครอบครัวเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องมีความผูกพันกันในทางสายเลือดเท่านั้น ทว่ายังรวมถึงญาติห่างๆ และเข้ารับใช้ภายในครอบครัวอีกด้วย

บทความนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่า ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากนโยบายการพัฒนาประเทศในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ส่งผลให้ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวเปลี่ยนแปลงไป การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการทำให้ชายและหญิงจำนวนมากก้าวไปสู่การเป็นมนุษย์เงินเดือน พวกเขาเติบโตเป็นชนชั้นกลางรุ่นใหม่ที่ทำงานพึ่งตนเองได้ และตระหนักถึงคุณค่าในเชิงปัจเจกชนของตนเองมากขึ้น ชีวิตทางเศรษฐกิจแบบใหม่ยังเอื้อให้พวกเขานิยามความรักรูปแบบใหม่ที่คู่ชีวิตจะต้องยอมรับและเคารพในความเป็นตัวตนของกันและกันมากขึ้นด้วย พวกเขาสร้างครอบครัวแบบใหม่ที่แยกออกมาจากครอบครัวเดิมกล่าวในอีกทางหนึ่งคือ พวกเขาสร้างครอบครัวเดี่ยวที่มีสมาชิกจำนวนน้อย โดยมีความสัมพันธ์กันในเชิงมิตรภาพมากกว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ดังในอดีตที่ผ่านมา

คำสำคัญ ประวัติศาสตร์ครอบครัว อารมณ์ความรู้สึก ชนชั้นกลาง ไทย

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางความคิด ระบบคุณค่า และระบอบอารมณ์ความรู้สึกของชนชั้นกลางไทย พ.ศ. 2500 - 2560” ซึ่งได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สกสว.) โดยมี ศาสตราจารย์เกียรติคุณสายชล สัตยานุรักษ์ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย

² อาจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร. อีเมล: nut_leaw@hotmail.com

From Patron-Client Relationship to Friendship Relations: Emotions and Family Life of Thai Middle Class from the 1960s – the 1980

Nattaphong Sakulleaw³

Abstract

The patron-client relationship is the traditional form of Thai family relations. The man as the head of the family must be the ruler, sustainer, protector, and supporter of the many members within the family. The members of these families do not need to be bound together by blood only but also include the distant relatives and the servants in the family as well.

This essay attempts to indicate that the economic transformation influenced by the national development policy since the 1960s has a particularly strong impact on the change of Thai family relations. The growth of the industrial and service sector has led many Thai men and women to become salarymen. They grew up into a self-reliant middle-class and became more aware of their own individual value. Moreover, this new economic life allowed them to redefine a new kind of love in which they and their partners need to accept and respect each other's individuality. In addition, they created a new family that was separated from the traditional form of family. In other words, they created a single family with a small number of members. Family relations became more reliance on friendship relationship than the economic relationship of the patron family form.

Keywords history of family, emotions, middle class, Thailand.

³ Lecturer, Department of History, Faculty of Social Science, Naresuan University. e-mail: nut_leaw@hotmail.com

บทนำ

ครอบครัวนับว่าเป็นสถาบันทางสังคมขั้นพื้นฐานที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างพลเมืองที่มีคุณภาพให้กับสังคมและชาติบ้านเมือง หน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนจึงพยายามที่จะรักษา “ครอบครัวที่ดี” ตามอุดมคติเอาไว้ เนื่องจากเห็นว่าสถาบันครอบครัวกำลังเสื่อมสลายลงจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบทุนนิยม-บริโภคนิยมและวัฒนธรรมตะวันตก งานวิจัยจำนวนมากก็พยายามที่จะเสริมสร้างกลไกต่างๆ เพื่อประคับประคองให้สถาบันครอบครัวมี “เครื่องมือ” ในการเผชิญกับปัญหาต่างๆ ได้ดียิ่งขึ้น โดยมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การช่วยให้ครอบครัวยังคงสามารถดำรงความเป็นสถาบันทางสังคมขั้นพื้นฐานที่มีส่วนสำคัญในการจรรโลงความเจริญและความสงบสุขของสังคมไทยต่อไป (เช่น Phuphaibul, Wittayasoporn, Grisurapong, 1999; Samutachak, et al., 2013)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าครอบครัวจะเป็นประเด็นสำคัญที่ใกล้ชิดในชีวิตประจำวันของผู้คน แต่งานศึกษาที่จะบอกเล่าเรื่องราวความเป็นมาหรือประวัติศาสตร์ของครอบครัวในสังคมไทยอย่างเป็นทางการนั้นยังไม่ปรากฏขึ้น ครอบครัวยังไม่เคยถูกตั้งเป็นหัวข้อวิจัยทางประวัติศาสตร์โดยตัวมันเอง ที่ผ่านมามีเพียงงานศึกษาในประเด็นต่างๆ ที่อาจจะมีความเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของครอบครัวโดยอ้อม ตัวอย่างเช่น การศึกษาการควบคุมและครอบงำเชิงอุดมการณ์เกี่ยวกับครอบครัวและเด็กของรัฐ (เช่น Nimmannorrawong, 2015; Khamnampad, 2004; Wongyannava, & friends, 2018) การศึกษากระบวนการที่ทำให้อุดมการณ์ผิวเดียวเมียวเดียวกลายเป็นบรรทัดฐานทางศีลธรรมในสังคมไทย (Suklapkit, 2013) การดำเนินนโยบายการควบคุมประชากรในยุคพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ (Putthapanasub, 1996; Praditsil, 1990) หรืองานที่ศึกษา “ความเป็นหญิง” หรือ “ความเป็นชาย” ในแต่ละยุคสมัย (เช่น Leesirivit, 2008; Chusangsi, 1991; Chareonporn, 2003; Phantpravit, 2013) เป็นต้น

แน่นอนว่าการศึกษาเหล่านี้ได้สร้างความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อประเด็นใดประเด็นหนึ่งที่เป็นโจทย์วิจัยหลักของงานชิ้นนั้นๆ แต่ถ้าหากเราต้องการเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวก็อาจจะยังไม่ตอบโจทย์มากนัก เพราะองค์ความรู้ที่มีอยู่มีลักษณะแยกออกจากกันเป็นส่วนๆ ไม่ได้อธิบายความเปลี่ยนแปลงระยะยาวของครอบครัว ไม่ว่าจะในเชิงอุดมการณ์ความคิดหรือวิถีปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริงในชีวิตของผู้คน ด้วยสาเหตุดังกล่าวบทความวิจัยชิ้นนี้จึงพยายามศึกษาความเปลี่ยนแปลง ทั้งในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน ความคิด และอารมณ์ความรู้สึก ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ชีวิตครอบครัว” โดยมุ่งเน้นไปที่กระบวนการก่อสร้างอุดมคติชีวิตครอบครัวแบบใหม่ของคนชั้นกลางตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาจนถึงประมาณทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชนชั้นกลางรู้สึกว่าการทุนนิยมโลกาภิวัตน์และระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยกำลังก้าวไปข้างหน้าอย่างไม่หยุดยั้งซึ่งทำให้พวกเขาต้องปรับเปลี่ยนวิถีคิด อารมณ์ความรู้สึก และความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวให้สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไขดังกล่าว จนทำให้ชีวิตครอบครัวแบบชนชั้นกลางรุ่นดังกล่าวมีความแตกต่างออกไปอย่างชัดเจนกับชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางในรุ่นก่อนหน้า

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวของคนชั้นกลาง
2. เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางความคิดและอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในบริบทของชีวิตครอบครัวของคนชั้นกลาง

วิธีการวิจัย

งานวิจัยชิ้นเป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ที่พยายามแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในระยะยาวของทั้งความคิด วิถีชีวิต และอารมณ์ความรู้สึกที่เกี่ยวข้องกับชีวิตครอบครัวในสังคม ผ่านการค้นคว้า วิเคราะห์ และตีความหลักฐานชนิดต่างๆ โดยเฉพาะหลักฐานประเภทบันทึกชีวประวัติของผู้คนที่จะทำให้ภาพของชีวิตครอบครัวในอดีต ประกอบกับหลักฐานประเภทนิตยสารร่วมสมัยต่างๆ ที่แสดงให้เห็นความคิด วิถีชีวิต และอารมณ์ความรู้สึกเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางตั้งแต่ช่วงหลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ก่อนที่จะนำมาเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของบริษัท ทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมวัฒนธรรม

แนวคิดและทฤษฎี

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของครอบครัวด้วยมุมมองทางประวัติศาสตร์ โดยมุ่งเน้นที่มิติทางด้านความคิด อารมณ์ความรู้สึก และความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวที่เปลี่ยนแปลงไปจากการก้าวเข้าสู่ความสมัยใหม่ (modernity) และวิธีการผลิตแบบทุนนิยมอุตสาหกรรม ซึ่งผู้วิจัยได้ประยุกต์แนวทางการอธิบายดังกล่าวมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ความรู้สึกที่เกิดภายในปริบทของชีวิตครอบครัวของโลกตะวันตกที่เสนอว่าอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างขอบเขตของความเป็นส่วนตัว (privacy) เรื่องราวภายในบ้าน (domesticity) และพื้นที่สาธารณะ (public space) ที่เปลี่ยนแปลงไปมาอยู่ตลอดเวลาทางประวัติศาสตร์และความเปลี่ยนแปลงนั้นได้ก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกชนิดต่างๆ ขึ้นมาด้วย

การแบ่งแยก “ความเป็นส่วนตัว” ออกจาก “พื้นที่สาธารณะ” เป็นภาวะของความสมัยใหม่เพราะในช่วงเวลาก่อนหน้านั้น ทั้งสองสิ่งนี้ไม่สามารถแยกออกจากกันอย่างชัดเจน ชีวิตครอบครัว (family life) ของคนในยุคกลางไม่ได้เป็นเรื่องส่วนตัวของพ่อ-แม่-ลูกอย่างในยุคปัจจุบัน หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับสมาชิกคนอื่นๆ อีกมากที่ใช้ชีวิตอยู่ใน “ครัวเรือน” (household) เดียวกันด้วย ไม่ว่าจะเป็นญาติพี่น้องหรือข้ารับใช้ การดำรงอยู่ท่ามกลางสมาชิกที่หลากหลายและลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้นทำให้ความอบอุ่น ความจงรักภักดี การเชื่อฟังคำสั่ง ความยุติธรรม ความเอื้ออาทร และระเบียบวินัยเป็นสิ่งสำคัญและถูกเน้นย้ำอยู่เสมอเพื่อรักษาระเบียบภายในครัวเรือน (Perfetti, 2019, pp. 119-132)

ความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่เกิดในปลายศตวรรษที่ 18 ก็คือบทบาทในการเป็นฐานทางการผลิตและบทบาททางเศรษฐกิจของครอบครัวได้เสื่อมคลายลง การขยายตัวของระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมทำให้ผู้ชายออกไปทำงานนอกครอบครัวมากขึ้น และในที่สุดแล้วผู้ชายเหล่านั้นก็ต้องมีความสัมพันธ์เชิงแข่งขัน (competitive relations) ต่อกันมากยิ่งขึ้นไปด้วย ด้วยสาเหตุดังกล่าวทำให้เส้นทางของอารมณ์ความรู้สึกของผู้ชายเริ่มเบี่ยงออกจาก “มิตรภาพระหว่างเพศเดียวกัน” (same-sex friendship) ไปสู่การแต่งงานหรือความสัมพันธ์ฉันสามีภรรยา การเป็นภรรยาและแม่ที่ดีมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างความอบอุ่นในครอบครัว ครอบครัวกลายเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเยียวยาทางอารมณ์ความรู้สึก บ้านกลายเป็นแหล่งที่มาของอารมณ์ความรู้สึกเชิงบวกที่อยู่ตรงกันข้ามกับความรุนแรงและข้อเรียกร้องในโลกแห่งการทำงาน จุดมุ่งหมายของการแต่งงานจึงเปลี่ยนจากการแสวงหาความเหมาะสมทางเศรษฐกิจหรือทรัพย์สินมาสู่การแสวงหาคู่ที่มีพื้นฐานทางอารมณ์อันเหมาะสมสำหรับการดำเนินชีวิตครอบครัว

ความคิดเรื่องความสุข (the embrace of happiness) ก็ได้รับการยอมรับมากขึ้น ทั้งปัจเจกบุคคลและสังคมคาดหวังถึงความสุขและความเบิกบานใจ (cheerfulness) ความรู้สึกเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรเปิดเผยออกมาในทุกที่ที่เป็นไปได้ ครอบครัวที่เต็มไปด้วยบรรยากาศแห่งความเบิกบาน (a cheerful family atmosphere)

นั้นเป็นส่วนหนึ่งของบ้านแบบชนชั้นกลางที่แยกออกมาจากความตึงเครียดของชีวิตทางเศรษฐกิจและชีวิตทางสังคม นอกจากนั้น ความเบิกบานใจยังปรากฏออกมาในเรื่องของการเลี้ยงดูเด็กด้วย พ่อแม่สมัยใหม่เริ่มตั้งคำถามกับความสำคัญของการเชื่อฟังคำสั่งและเปลี่ยนมาสู่การค้นหาความคิดสร้างสรรค์และความรักในตัวเด็ก ทั้งนี้เนื่องจากพวกเขาไม่มีความจำเป็นที่จะสร้างบรรยากาศที่เต็มไปด้วยระเบียบวินัยเพื่อสร้างให้เด็กไปเป็นแรงงานอีกต่อไป (Stearns, 2019a, pp. 137-156)

ในศตวรรษที่ 20 ครอบครัวแห่งความรัก ความสุข และความเบิกบานใจขยายตัวมากยิ่งขึ้นผ่านการขยายตัวของลัทธิบริโภคนิยม ความคาดหวังแห่งความเบิกบานใจจึงเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ (a heightened expectation of cheerfulness) คู่มือการเลี้ยงดูบุตรยืนยันว่าพ่อแม่ต้องหาหนทางที่จะสร้างบุคลิกแห่งความเบิกบานใจ (cheerfulness personalities) เช่นเดียวกับบุตรที่จะต้องได้รับการกระตุ้นและล้อเล่นให้เข้าไปสู่ความเบิกบานใจ ดังนั้น จึงเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าความเบิกบานใจเป็นเป้าหมายของการเสริมสร้างบุคลิกภาพและมีความจำเป็น ไม่เพียงเพื่อสร้างบรรยากาศแห่งความอบอุ่นในครอบครัวเท่านั้น แต่มันยังสัมพันธ์กับความสำเร็จของผู้ใหญ่ จนกระทั่งปลายศตวรรษที่ 19 ความร่าเริงก็เติบโตขึ้นมาแทนการเคารพเชื่อฟัง ผู้ปกครอง (โดยเฉพาะพ่อ) จำนวนมากมองว่าตนเองเป็น “เพื่อน” กับลูกๆ ของเขา มีความสุขจากการบริโภคและเล่นเกมต่างๆ ร่วมกันเพื่อสร้างสรรค์ความเบิกบานใจ (Stearns, 2019b, pp. 111-128)

ผลการวิจัย

เพื่อให้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางช่วงหลังทศวรรษ 2500 ได้ชัดเจนขึ้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ควรจะต้องเปรียบเทียบกับชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางรุ่นก่อนหน้า นั่นก็คือชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางในระบบราชการในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์: ความสัมพันธ์หลักภายในชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางในระบบราชการ

การปฏิรูปการปกครอง การจัดการศึกษา และการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทำให้คนชั้น “กลางๆ” ที่แม้ว่าจะไม่ใช่ชนชั้นสูงแต่ก็มีระดับทางวัฒนธรรมและวิถีชีวิตแตกต่างจากชนชั้นล่างทั่วไป ก่อตัวขึ้นในสังคมไทย (Thanomsasana, 2015, p. 53) ชนชั้นกลางกลุ่มสำคัญในช่วงเวลาดังกล่าวก็คือ ชนชั้นกลางในระบบราชการที่ขยายตัวขึ้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา คนกลุ่มนี้คือข้าราชการสมัยใหม่ที่ถือกำเนิดขึ้น โดยมีวิชาความรู้ที่ได้รับการฝึกอบรมในสถานศึกษาที่เป็นทางการ จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2470 ข้าราชการระดับกลางและระดับล่างก็มีจำนวนถึงเจ็ดหมื่นกว่าคน (Mektrirat, 1992, pp 11, 55)

ครอบครัวของชนชั้นกลางรุ่นนี้มักจะประกอบด้วยสามีที่รับราชการและภรรยาที่เป็นแม่บ้านเต็มเวลา ผู้เป็นสามีจึงต้องให้การอุปถัมภ์ภรรยาและลูก ส่วนภรรยาถูกคาดหวังให้เป็น “แม่บ้านแม่เรือน” คือทำหน้าที่ดูแลบ้านเรือนให้เป็นระเบียบเรียบร้อย หนังสือคู่มือการครองเรือนที่เขียนขึ้นโดยผู้ชายที่มีชีวิตอยู่ในยุคสมัยดังกล่าวจึงเน้นย้ำการแบ่งแยกหน้าที่ระหว่างสามีกับภรรยาอย่างชัดเจนและแนวทางการดำเนินชีวิตครอบครัว เช่นนี้ยังได้รับการผลิตขึ้นมาจนถึงทศวรรษ 2510 เช่นในหนังสือเรื่อง **หลักการครองชีวิตและแง่คิดในชีวิตสมรส** ของ มล. ฉ้อฉล อิศรศักดิ์ ที่เน้นย้ำว่าสามีจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบในการหารายได้มาเลี้ยงดูครอบครัว และภรรยาเป็นผู้รับผิดชอบในการดูแลความเป็นไปทางบ้านและให้ความสุขแก่สามี “ทำอย่างไรอย่างหนึ่งให้สามีเกิดความรู้สึกเชื่อมั่นว่าที่บ้านของเขาคือสวรรค์ เป็นบ้านที่จะทำให้ความสุขแก่เขาจริงๆ” (Itsarasak, 1970, pp. 54-58) หรือหนังสือเรื่อง **การครองเรือน** ของ ทวี บุญยกฤต ที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างสามีกับภรรยา เนื่องจากเห็นว่า “โดยธรรมชาติผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ ต้องพึ่งคนอื่นอยู่เสมอ

เมื่อยังอยู่ในปฐมวัยก็ต้องพึ่งพิงพ่อแม่ เมื่อเติบโตเป็นสาวและได้แต่งงานแล้วก็ต้องพึ่งสามี ครั้นแก่ตัวลงก็ต้องพึ่งลูก ฉะนั้น สามีทุกคนจึงทำหน้าที่เป็นที่พึ่งของภรรยา ให้เขาอุ่นใจว่าเขาได้มีที่พึ่งที่จะอำนวยความสะดวกและความปลอดภัยได้อย่างแท้จริง” (Boonyaket, 1973, p. 94)

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ยังแฝงอยู่ในความสัมพันธ์ชุดอื่นๆ ภายในครอบครัวด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนก็คือความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้อง หรือความเป็นพี่เป็นน้อง (brotherhood) ก็อยู่ในลักษณะของการอุปถัมภ์ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เนื่องจากครอบครัวของชนชั้นกลางในยุคก่อนยังนิยมการมีบุตรมาก ภรรยาจึงมีหน้าที่ในการให้กำเนิดบุตรอย่างต่อเนื่องยาวนาน แม้กระทั่งอายุล่วงเลยไปสู่วัยชราแล้วก็อาจจะยังมีบุตรที่ยังอยู่ในวัยเรียน ดังนั้น “พี่คนโต” กับ “น้องคนเล็ก” จึงมีอายุห่างกันมาก ดังเช่น นายแหวน เทศวิศาน ที่กระทั่งอายุ 72 ปีแล้ว ก็ยังเหลือบุตรคนเล็กที่กำลังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียนอยู่ 1 คน ในขณะที่บุตรคนโตๆ ล้วนแต่งงานออกไปมีครอบครัวกันหมดแล้ว (Tedvisarn, 1987)

เครือข่ายของ “ความเป็นพี่เป็นน้อง” ที่กว้างขวางนี้มีบทบาทในการลดภาระให้กับพ่อแม่และรองรับความเสี่ยงที่อาจจะได้รับจากโรคร้ายไข้เจ็บ รวมถึงความพลิกผันต่างๆ ในชีวิต ทั้งนี้เนื่องจากผู้เป็นพี่จะต้องอุปการะน้องๆ แทนพ่อแม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งน้องคนเล็กๆ ที่อาจจะมีอายุอ่อนกว่าพี่ชายหรือพี่สาวถึง 13-14 ปีก็ จะได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากพี่ชายหรือพี่สาวมากกว่าพ่อแม่ของเขา ในแง่นี้ “ความเป็นพี่” จึงซ้อนทับอยู่กับทั้งความเป็นพ่อ เป็นแม่ และการเป็นผู้อุปถัมภ์ การอุปการะเลี้ยงดูน้องๆ ได้กลายเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของผู้เป็นพี่ที่จะต้องปฏิบัติ ตัวอย่างเช่นนายทหารคนหนึ่งที่ได้รับคำสั่งจากบิดาว่า “ห้ามแต่งงาน” จนกว่าจะอุปการะน้องๆ ให้เรียนจบอย่างน้อย 4 คนซึ่งชีวิตของเขาสะท้อนชีวิตครอบครัวแบบเก่าได้เป็นอย่างดี จึงขอยกเรื่องราวที่เขาได้บันทึกถึงน้องของเขาเอาไว้ว่า

“มงคลเป็นบุตรคนที่ 10 ในจำนวน 11 คน (เกิดปี 2478) คุณแม่เฒ่าได้ถึงแก่กรรมเมื่อคลอดบุตรคนที่ 11 ซึ่งขณะนั้นคุณแม่อายุได้เพียง 42 ปี น้องมงคลมีอายุราว 3 ขวบ คุณพ่อเอื้อนซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งปลัดอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็ต้องมีภาระหนักมาก...เมื่อ [ผม] เรียนจบโรงเรียนเตรียมทหารบกจึงตัดสินใจไม่เรียนที่โรงเรียนเทคนิคทหารบก (ใช้เวลา 5 ปี) จึงขอเรียนเป็นนักเรียนทหารบกนายร้อยธรรมดา (ใช้เวลา 3 ปี)...เนื่องจากมีน้องหลายคนต้องอุปการะ...การตัดสินใจของผมครั้งนี้นับว่าถูกต้อง...ผมออกมารับราชการเป็นที่ร้อยตรี อายุ 19 ปี เมื่อผมมีรายได้คุณพ่อก็มีจดหมายและสั่งย้ำด้วยวาจาว่า “ห้ามแต่งงาน” ให้อุปการะน้องๆ ให้เรียนจบสัก 4 คน...เมื่อน้องมงคลเรียนจบชั้นประถมที่ไชยา คุณพ่อก็ส่งไปให้เรียนต่อและอยู่ในความอุปการะของ พี่นอง (สุรทินท์) เพชรมีศรี พี่สาวคนโตซึ่งมีสามีเป็นนายไปรษณีย์ประจำที่จังหวัดอ่างทอง และน้องมงคลก็ได้ช่วยพี่นองเลี้ยงแพะและรีดนมแพะ...พี่นองก็ได้อุปการะช่วยเหลือแทนคุณพ่อตั้งแต่มัธยม 1 ถึงมัธยม 6...น้องมงคลเขาไปหาผมที่บ้านพักทำพระจันทร์ซึ่งผมเป็นบุตรชายคนโต และเป็นคนที่ 3 ใน 11 คนของพี่น้อง...ตอนนั้นผมมีภาระต้องอุปการะน้องอยู่แล้ว 3 คน ซึ่งเป็นพี่ๆ ของน้องมงคล ผมก็ยอมรับอุปการะโดยให้เขาไปสอบคัดเลือกที่โรงเรียนเตรียมทหาร...นอกจากน้องๆ แล้วยังมีญาติๆ พักอาศัยอยู่ด้วย...บ้านพักเป็นตึก 2 ชั้น มี 3 ห้อง ผมพักอยู่ห้องใหญ่ด้านหน้าชั้นบน น้องผู้หญิงพักอยู่ห้องชั้นบนด้านหลัง น้องๆ ผู้ชายและญาติๆ พักอยู่ห้องใหญ่ชั้นล่าง...เมื่อน้องมงคลจบการศึกษา มีเงินเดือน ผมจึงได้มอบหน้าที่ให้น้องมงคลอุปการะน้องคนสุดท้อง (พ.อ.อนุชิตฯ) ซึ่งเขาก็ได้อุปการะให้เรียนจบนิติศาสตร์ และมีงานทำเป็นหลักฐาน ระบบการอุปการะช่วงต่อกันแบบนี้จึงทำให้บุตรคุณพ่อเอื้อน-แม่เฒ่า ได้เรียนจบปริญญาตรีเกือบทุกคน” (Surathin, 1991)

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องของครอบครัวแบบเก่านั้นเต็มไปด้วยการอุปถัมภ์ค้ำชูต่อกันไปเป็นทอดๆ จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่บรรดาน้องๆ ในสมัยก่อนจะ “ได้รับการเกื้อหนุนจนเจือจากพี่ชายเสมือนลูกที่เดียว” (Boonbongkarn, 1987) ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้เองที่ทำให้น้องๆ ที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพี่ที่ “ปกครองดูแลเอาใจใส่สั่งสอนอบรมแทนบิดามารดา” รู้สึกสำนึกบุญคุณจน “จะลืมเสียมิได้เลย” (Kajsongkram, 1967) และ “เคารพรักและกตัญญูต่อ “คุณพี่” เป็นอย่างยิ่ง” (Mongkonyuthanavee, 1967) จนในบางครั้ง “น้องๆ ทุกคนก็ยึดพี่...เปรียบเสมือนบุพการี” (Virayasiri, 1974) การสูญเสียพี่ชายจึงสร้างความเศร้าโศกให้กับบรรดาน้องๆ ประหนึ่งว่าสูญเสียบุพการี ดังคำไว้อาลัยของน้องคนหนึ่งที่ยกย่องความดีที่เขามิต่อพี่ชายไว้ว่า “เราถือว่าพ่อและแม่เป็นบุพการี ผู้ซึ่งมีพระคุณล้นเหลือของบุตร เมื่อผมสิ้นพ่อและแม่ไปแล้ว ผมและน้องๆ ทุกคนก็ยึดพี่ทั้งสองเปรียบเสมือนบุพการีแทน ฉะนั้นการจากไปของพี่เบญจฯ จึงเป็นการสูญเสียพ่อไปอีกครึ่งหนึ่ง และก็จะป็นรายสุดท้ายสำหรับพวกผม” (Virayasiri, 1974)

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์นั้นเป็นความสัมพันธ์หลักที่ดำรงอยู่ในชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางในระบอบราชการ ชีวิตครอบครัวของคนกลุ่มนี้เต็มไปด้วยความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนหลากหลายชุด ความกตัญญูรู้คุณและการปฏิบัติตนตามหน้าที่อย่างอดทนจึงเป็นคุณสมบัติอันพึงประสงค์ และสำหรับหัวหน้าครอบครัวแล้ว ความปิติปลาบปลื้มจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อเขาได้ปกครองดูแลให้การอุปถัมภ์สมาชิกจำนวนมากในครอบครัวให้ประสบกับความก้าวหน้าในชีวิต ดังที่หลวงวิจิตรวาทการ ได้กล่าวถึงชีวิตครอบครัวของเขาเอาไว้ว่า “ภายในเนื้อที่ 3-4 ไร่...มีเรือนที่ปลูกสร้างอย่างถาวรอยู่ 5 หลัง ซึ่งเป็นที่อยู่ของพี่น้องซึ่งอยู่ร่วมกัน ภายในบริเวณนี้ข้าพเจ้ามีอำนาจอย่างมหากษัตริย์บดี เนื้อที่ 3-4 ไร่นี้เป็นอาณาจักรของข้าพเจ้า ซึ่งข้าพเจ้าปกครองด้วยความเป็นธรรม ให้ความสุขสบายแก่พลเมือง 30 กว่าคนซึ่งอยู่ด้วยกัน ข้าพเจ้าได้รับความปิติปลาบปลื้ม เมื่อได้เห็นความก้าวหน้าในชีวิตของผู้ที่อยู่ใต้ความปกครอง” (Vichit-Vadakan, 1998, p.7)

การปฏิวัติทางเศรษฐกิจและการปฏิวัติทางประชากร: ปัจจัยแห่งความเปลี่ยนแปลง

นโยบายการควบคุมประชากร การพัฒนาระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม และการเติบโตของสังคมเมืองคือบริบทสำคัญของการก่อสร้างอุดมคติชีวิตครอบครัวแบบใหม่ของชนชั้นกลางนอกระบบราชการ แต่เดิมนั้นมีความเชื่อว่าจำนวนประชากรที่สูงจะทำให้อำนาจและความมั่นคงของประเทศชาติสูงขึ้นตามไปด้วย (Putthapanasub, 1999) แต่ในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา วิถีคิดเกี่ยวกับประชากรเริ่มเปลี่ยนมาสู่นโยบายจำกัดอัตราการเพิ่มจำนวนประชากรให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม เนื่องจากเห็นว่าการเพิ่มจำนวนประชากรจะกลายเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ (Praditsil, 1990, pp. 222-223) ภายหลังจากทำงานอย่างขยันขันแข็งของเหล่าขุนนางนักวิชาการ โดยความร่วมมือกับมหาอำนาจตะวันตก นโยบายการควบคุมประชากรของประเทศไทยก็ถือกำเนิดขึ้นอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2513 และได้บรรจุโครงการวางแผนครอบครัวไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) จนทำให้อัตราการเพิ่มของประชากรได้ลดลงจากร้อยละ 3.2 ใน พ.ศ. 2503 เหลือเพียงร้อยละ 2.2 ใน พ.ศ. 2524 (Praditsil, 1990, p. 2) ซึ่งถือว่าเป็นการดำเนินงานที่ประสบผลสำเร็จสูงสุดประเทศหนึ่งจนถึงกับมีบางคนเรียกการเปลี่ยนแปลงในการลดอัตราการเกิดของไทยในช่วง 20 กว่าปีนี้ว่า “การปฏิวัติทางประชากร” หรือการ “ปฏิวัติขนาดครอบครัว” (Praditsil, 1990, abstract)

นอกจากนั้น นโยบายการพัฒนายังทำให้ชนชั้นกลางนอกระบบราชการเติบโตขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงทศวรรษ 2520 เนื่องจากการใช้ยุทธศาสตร์ที่เน้นอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก (Bello, Cunningham, & Poh, 2000, pp. 19-20) ซึ่งมีผลทำให้ภาคเอกชนขยายตัวมากยิ่งขึ้นไปอีกเนื่องจากต้องเร่งพัฒนาแรงงานที่มีทักษะ

เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน และภายหลัง พ.ศ. 2528 ประเทศไทยสามารถระดมกำลังแรงงานกว่า 2 ล้านคนเพื่อป้อนให้กับการทำงานในภาคอุตสาหกรรมส่งออกและอีก 2 ล้านคนสำหรับการทำงานด้านอื่นๆ ในภาคเมือง (Phongpaichit & Baker, 1996, p. 91) ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 จนถึง 2520 จำนวนนักเรียนและนักศึกษาในโรงเรียน อาชีวศึกษา วิทยาลัยครู และมหาวิทยาลัยต่างๆ จึงเพิ่มขึ้นจาก 180,000 คนเป็น 720,000 คน แต่จุดหมายปลายทางของพวกเขาเหล่านี้แตกต่างไปจากคนรุ่นก่อนหน้าอย่างชัดเจนเนื่องจากการขยายตัวของระบบราชการที่เคยดูดซับผู้คนเหล่านี้เริ่มหดตัวลงในทศวรรษ 2520 และตั้งแต่ พ.ศ. 2528 ความต้องการแรงงานคอกปอกของภาคเอกชนได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นมาแทน (Phongpaichit & Baker, 1996, p. 111)

การขยายตัวของระบบการศึกษาและระบบเศรษฐกิจได้ดึงดูดให้ผู้หญิงจำนวนมากเข้ามาสู่โลกแห่งการทำงานสมัยใหม่อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นอาชีพที่ใช้วิชาชีพหรือเป็นนักธุรกิจ เสมียน พนักงานคนขายของ หรือแม้แต่รับจ้างเป็นคนงานในโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ ฝ่ายสถิติแรงงาน กองวิชาการและวางแผน กรมแรงงาน ได้รวบรวมจำนวนคนงานที่เป็นเพศหญิงทำงานในงานอุตสาหกรรมประเภทต่างๆ ในเขตกรุงเทพมหานครในปี 2516 ว่ามีจำนวนทั้งสิ้น 241,165 คน คิดเป็นร้อยละ 37.6 ของจำนวนคนงานทั้งชายทั้งหญิงซึ่งมีจำนวนทั้งหมด 640,929 คน (Wacharanet, 1979, p. 3) ความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วนี้ทำให้ปัญญาชนหญิงสมัยใหม่คนหนึ่งถึงกับกล่าวว่าผู้หญิงไทยในระยะ 50 ปีที่ผ่านมาเริ่มพึ่งพิงตัวเองได้และ “พัฒนาเร็วกว่าประชาธิปไตยเสียอีก” (Sukumolanandana, 1975, p. 31) และแน่นอนว่าความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมทำให้ความคิดแบบเดิมที่ภรรยาจะต้องอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของสามีค่อยๆ อ่อนแรงลงไปในที่สุด

ในอีกด้านหนึ่งนั้น นโยบายการพัฒนาที่เน้นภาคอุตสาหกรรมและบริการก็ทำให้ความเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ กับชนบทเหลื่อมล้ำกันมากยิ่งขึ้น ประชากรจำนวนไม่น้อยจึงต้องอพยพเข้ามาหางานทำในกรุงเทพฯ จำนวนประชากรในกรุงเทพฯ จึงเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 4.3 ในช่วง พ.ศ. 2503-2513 และเพิ่มเป็นร้อยละ 4.8 ระหว่าง พ.ศ. 2513-2521 ในขณะที่อัตราการเพิ่มในระดับประเทศมีเพียงร้อยละ 3.3 และร้อยละ 2.7 ตามลำดับเท่านั้น (Bello, Cunningham, & Poh, 2000, p. 165) ประชาชนที่ย้ายเข้ามาส่วนมากเป็นพวกที่ยากจนและเข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชนแออัดที่ผุดขึ้นเป็นดอกเห็ด การเคหะแห่งชาติเคยสำรวจไว้ใน พ.ศ. 2518 ว่ามีสลัมในกรุงเทพฯ ถึง 108 แห่ง มีจำนวน 19,000 หลังคาเรือน และผู้อาศัยประมาณ 170,000 คน มีรายได้เฉลี่ย 1,700 บาทต่อคนต่อเดือน ส่วนใน พ.ศ. 2524 มีการสำรวจเพิ่มเติมพบว่า มีแหล่งเสื่อมโทรมที่มีความหนาแน่นสูงไม่น้อยกว่า 287 แห่ง มีที่อยู่อาศัยทั้งสิ้นประมาณ 70,000 ครอบครัว หรือมีผู้อาศัยประมาณ 420,000 คน เป็นอย่างน้อยในเขตกรุงเทพฯ (Tiptus & Bongsadadt, 1982, p. 362) กรุงเทพฯ จึงกลายเป็นทั้งศูนย์กลางของความเจริญและความทันสมัย แต่พร้อมกันนั้นก็เป็นเมืองหลวงที่เต็มไปด้วยมลภาวะและความแออัดด้วย

จะเห็นได้ว่า แม้นโยบายการพัฒนาจะมอบ “ยุคทอง” หรือความก้าวหน้าในชีวิตให้กับชนชั้นกลางนอกระบบราชการอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่พวกเขาก็ต้องใช้ชีวิตทางเศรษฐกิจที่แข่งขันกันอย่างเข้มข้นภายใต้สภาพแวดล้อมภายในกรุงเทพฯ ที่เสื่อมโทรมเลวร้ายลงไปทุกที เงื่อนไขเช่นนี้เองที่ผลักดันให้ชนชั้นกลางนอกระบบราชการมีความปรารถนาที่จะมีชีวิตครอบครัวอีกแบบหนึ่ง การมีรถยนต์สักคันและบ้านเดี่ยวสักหลังได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของชีวิตที่ประสบความสำเร็จ พวกเขาต้องการบ้านและครอบครัวที่แยกตัวออกมาจากความสับสนวุ่นวายของโลกภายนอก บ้านและครอบครัวกลายเป็นโลกแห่งความเป็นส่วนตัว เป็นพื้นที่แห่งความสุขสงบ ร่มเย็นของสมาชิกจำนวนน้อย ที่ส่วนใหญ่แล้วจะประกอบไปด้วยพ่อ แม่ ลูก อุดมคติของชีวิตครอบครัวแบบใหม่นี้จึงเน้นที่ความสุข ความอบอุ่น และมีตรรกภาพ

ครอบครัวเชิงมิตรภาพ (friendship): ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวของชนชั้นกลางหลังทศวรรษ 2500

พร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงในปัจจัยต่างๆ ดังที่กล่าวมานี้ ชีวิตและความสัมพันธ์ภายในครอบครัวของชนชั้นกลางก็ถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไขตามไปด้วย ในบทความชิ้นนี้จะเน้นที่ความรู้สึกในเชิงมิตรภาพที่ขยายเข้าไปดำรงอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวมากขึ้นเรื่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคู่รัก ระหว่างสามีกับภรรยา และระหว่างพ่อแม่กับลูก

ความรักที่มาพร้อมกับความเข้าใจ: ความรักแบบใหม่ของชนชั้นกลาง

แม้ว่าการเติบโตอย่างรวดเร็วของระบบทุนนิยมจะทำให้การทุ่มเททำงานอย่างหนักเพื่อความก้าวหน้ากลายเป็นระบบคุณค่าที่ชนชั้นกลางรุ่นใหม่ให้ความสำคัญ แต่การแข่งขันและทำงานหนักก็เป็นอารมณ์ความรู้สึกที่ควรแสดงออกในพื้นที่แห่งการทำงานเท่านั้น ส่วนอารมณ์ความรู้สึกที่ควรแสดงออกสู่สาธารณะหรือใช้ในการสร้างความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ภายนอกพื้นที่แห่งการทำงานนั้นจะต้องแสดงออกถึงความสุขและความเบิกบานมากกว่า ดังนั้น แม้ว่าชีวิตแห่งการทำงานจะตึงเครียดเพียงไหน ลักษณะทางอารมณ์ความรู้สึกในเชิงบวกก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นกลางจะขาดไปเสียไม่ได้ ดังเช่นผู้หญิงโสดวัย 37 ปีคนหนึ่งที่ผ่านมาประสบการณ์ในการทำงานมาอย่างหลากหลายจนก้าวหน้าขึ้นสู่ตำแหน่งผู้จัดการฝ่ายขาย ได้กล่าวถึงบุคลิกอันควรของคนสมัยใหม่ ว่า “คนเราควร FEEL GOOD กับตัวเอง...คนเราถ้าไม่รักตัวเองก็จะรักคนอื่นไม่ได้ พอรักตัวเองเราก็จะมีความเชื่อมั่น จะเดิน พูด เรา FEEL GOOD ตลอด สำคัญมากนะคะ” (GM, 1987, 2(18), pp. 42-43) หรือความคิดเห็นของบรรณาธิการผู้หญิงของนิตยสารฉบับหนึ่งที่กล่าวถึงผู้ชายในอุดมคติว่าควรจะเป็นผู้ชายที่กระตือรือร้น ร่าเริงแจ่มใส สนุกกับงาน ใฝ่ใจกับความเจริญก้าวหน้า (GM, 1986a, p. 74) เช่นเดียวกันกับมุมมองของ ศิริกาญจน์ ศักดิ์เดช ภาณุพันธ์ ณ ออยุธยา ผู้หญิงวัย 31 ปีที่เห็นว่า “ผู้ชายควรมีอารมณ์ขันบ้างนะ ไม่งั้นไม่มีเสน่ห์เลย แต่เวลาเป็นงานเป็นการก็ต้องเป็นการเป็นงานนะ” (GM, 1986b, p.69)

จะเห็นได้ว่าชนชั้นกลางแยกชีวิตสองด้านออกจากกัน นั่นคือ ชีวิตในพื้นที่สาธารณะกับชีวิตในโลกแห่งการทำงานและได้สร้างมาตรฐานทางอารมณ์ความรู้สึกที่เหมาะสมกับการแสดงออกในแต่ละพื้นที่ขึ้นมาด้วย ดังนั้น การแสดงออกทางอารมณ์ความรู้สึกของผู้คนในพื้นที่สาธารณะจึงอาจจะเป็นเพียงการแสดงออกไปตามบรรทัดฐานทางอารมณ์ความรู้สึกโดยที่เก็บซ่อนอารมณ์ความรู้สึก “จริงๆ” ของเขาเหล่านั้นเอาไว้เบื้องหลังด้วยเหตุเช่นนี้เอง นิตยสารต่างๆ จึงสร้างจุดขายโดยการเป็นตัวกลางสื่อสารให้ผู้อ่านได้รู้จักถึงเบื้องลึกเบื้องหลังหรือ “ตัวตนจริงๆ” ของบุคคลที่มีชื่อเสียง ซึ่งโดยมากแล้วผู้ที่ให้สัมภาษณ์มักจะเล่าเรื่องราวที่ไม่มีใครคาดคิดว่าเขาหรือเธอจะเป็นคนเช่นนั้น ดังเช่นบทสัมภาษณ์นักบริหารหญิงท่านหนึ่งได้พูดถึงรสนิยมในการฟังเพลงเฮฟวีเมทัลของเธอซึ่งมีสาเหตุมาจากการใช้ชีวิตที่แตกต่างกันอย่างสุดขั้วในโลกทั้งสองใบของเธอไว้ว่า “อย่าตกใจนะ อันชอบฟังเพลงเฮฟวีเมทัลสักคะ...บางทีเราอยากหลุดโลกเพราะเบื่อสุดๆ แล้ว ในฟอร์มที่ทำงาน เราต้องเป็นเจ้านายเขา เป็นผู้บริหารเขา เราต้องเรียบร้อย...พอกลับมาอยู่บ้าน เลยขอที่มันสะใจหน่อย” (GM, 1995, 9(143), p.117) เช่นเดียวกันกับบทสัมภาษณ์ของนักร้องหญิงชื่อดัง แอม เสาวลักษณ์ ลีละบุตร ที่สะท้อนให้เห็นถึงตัวตนที่แตกต่างกันในโลกทั้งสองใบของเธอว่า “แอมเป็นคนแปลกนะ คือเหมือนกับมีหลายๆ คนอยู่ในตัวคนเดียว เลยมักไม่ค่อยมีใครรู้จักแอมจริงๆ หรอก ทั่วๆ ไปเป็นคนที่ชอบทำอะไรปรี๊ดปรี๊ด รวดเร็ว หัว ลุย แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นคนชอบจัดดอกไม้ ชอบร้อยดอกไม้ ชอบแต่งบ้าน แล้วก็ชอบสีซอดัง ดูแล้วไม่น่าจะอยู่ในคนคนเดียวกันได้ใช่ไหม” (Preaw Weekly, 1991, 8(190), p. 104)

การแสดงออกทางอารมณ์ความรู้สึกของชนชั้นกลางผูกพันอยู่อย่างแนบแน่นกับ “พื้นที่” ที่พวกเขา กำลังดำรงอยู่ หากพวกเขา กำลังดำเนินชีวิตอยู่ในพื้นที่สาธารณะ อารมณ์ความรู้สึกก็จะถูกแสดงออกมาแบบหนึ่ง และหากพวกเขา กำลังดำเนินชีวิตอยู่ในพื้นที่แห่งความเป็นส่วนตัว พวกเขา ก็จะแสดงออกทางอารมณ์

ความรู้สึกอีกแบบหนึ่ง ดังนั้น การที่จะพัฒนาความสัมพันธ์กับใครสักคนให้ลึกซึ้งมากขึ้น พวกเขาต้องการให้อีกฝ่ายมี “ความเข้าใจ” และยอมรับ “ตัวตน” ของเขา นี่คือสาเหตุที่ทำให้วลีที่ว่า “ต้องการคนที่เข้าใจ” ถูกนำมาใช้อยู่เสมอ ดังเช่นผู้หญิงคนหนึ่งทำงานอยู่ในกองถ่ายหนังต่างประเทศได้อธิบาย “สเปค” ของเธอว่า “ชอบคนที่คุยกันรู้เรื่อง ต้องเป็นคนใจกว้าง...มองสิ่งต่างๆ หรือคนที่คิดแตกต่างจากเราอย่างเข้าใจ ไม่ใช่ต้องคิดเหมือนเราถึงจะคุยกันได้” (GM, 1987, 2(13), p. 38) ทางด้านหญิงสาววัย 24 ที่จบการศึกษาจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและได้เข้าไปทำงานในโรงแรมชื่อดังแห่งหนึ่งก็ได้ให้สัมภาษณ์ว่า ผู้ที่จะมาเป็นคนรู้ใจได้นั้นจำเป็นต้องเข้าใจสิ่งที่อยู่ลึกลงไปในชีวิตของเธอ เนื่องจาก “ผู้หญิงนะละเอียดมากนะ ความจริงไม่ต้องถามอะไรใหญ่โต...มันเป็นเพียงเครื่องบำรุงบำเรอความสุนทรีย์นอกกาย แต่สิ่งที่อยู่ในใจผู้หญิงนี่สิ...ลึกๆ ลงไปแล้ว เขาเพียงแต่ต้องการอะไรเล็กๆ น้อยๆ ความใส่ใจ ความเอาใจเพียงเล็กน้อย” (GM, 1986c, pp. 67-70) หรือคำสัมภาษณ์ของ ศรัญญู วงศ์กระจ่าง พระเอกหนุ่มชื่อดังในเวลานั้นได้แสดงความเห็นในเชิงสนับสนุนการอยู่ก่อนแต่งงานไว้ว่า “ใช่ ทั้งคู่ควรจะต้องเปิดกันให้หมดว่าฉันมีโลกส่วนตัวแบบนี้ะ แบบนี้นะ เพื่อจะได้ยอมรับกันซะตั้งแต่แรก” (Delite, 1993, 3(31), p. 137)

มาถึงตอนนี้ การตกลงกันด้วย “ความรักความเข้าใจ” ได้กลายเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจว่าจะเริ่มต้นความรักกับใครสักคนหนึ่ง นี่คือการมองความรู้สึกแบบใหม่ที่ชนชั้นกลางผลิตขึ้นและส่งผลให้รูปแบบการแต่งงานหรือการตกลงมาสร้างครอบครัวร่วมกันได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากวิถีชีวิตในระบบทุนนิยมโลกาภิวัตน์ได้ทำให้ชนชั้นกลางทั้งหญิงชายพึ่งพิงตนเองได้มากขึ้นและหลุดลอยออกจากการอุปถัมภ์ของเครือญาติ ครอบครัวและเครือญาติ ดังนั้น การตัดสินใจที่จะมีคู่ครองจึงเริ่มกลายเป็นเรื่องของคนสองคน นั่นคือ “สามีกับภรรยา” และสิ่งที่ยึดโยงทั้งคู่ไว้ร่วมกันก็คืออารมณ์ความรู้สึกเรียกว่า “ความรัก” และ “ความเข้าใจ” ซึ่งจะนำไปสู่ความพยายามที่ปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างกันในครอบครัวแบบใหม่นี้ให้อยู่ในลักษณะของเนื้อคู่แบบ “ส่วนผสม” หรือ “หุ้นส่วนชีวิต” ที่ทั้งคู่จะต้องยอมรับในตัวตนของกันและกันนั่นเอง

ชีวิตคู่แบบส่วนผสม หุ้นส่วนชีวิต และความสัมพันธ์เชิงมิตรภาพในครอบครัว

เมื่อผู้หญิงจำนวนมากได้รับการศึกษาสมัยใหม่และก้าวออกสู่โลกแห่งการทำงานนอกบ้านก็ทำให้พวกเขาตระหนักในความสามารถของตนเอง การมีงานทำและเลี้ยงตัวเองได้โดยไม่ต้องรอการอุปถัมภ์จากสามีได้กลายเป็นระบบคุณค่าแบบใหม่ที่ผู้หญิงชนชั้นกลางยึดถือและต้องการความสัมพันธ์ในชีวิตคู่ที่มีลักษณะเท่าเทียมกันกับฝ่ายชายมากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นจากข้อเสนอเรื่องชีวิตคู่แบบ “ส่วนผสม” “หุ้นส่วนชีวิต” หรือ “partner” ของ สมศรี สุขุมลันนันทน์ (2462-2548) ผู้หญิงสมัยใหม่ที่พยายามเผยแพร่ความคิดดังกล่าวผ่านคอมลันต์ต่างๆ ในหน้านิตยสารอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เพราะเห็นว่าครอบครัวของคนไทยกำลังเปลี่ยนแปลงไปดังความว่า

“จากที่ว่าจะหาใครสักคนที่เราคู่ครองปกป้องรักษาได้ เราให้ความรักความเอ็นดู มันกลายเป็นว่าเราจะหาคนที่จะมาเป็นหุ้นส่วนในชีวิต...ส่วนทางข้างผู้หญิงละ ที่เคยคิดว่าถ้าเราแต่งงานแล้ว เราจะได้มีผู้ปกป้องเลี้ยงดู ในปัจจุบันนี้ความรู้สึกแบบนี้ก็หมดไป เพราะเราได้ส่งเสริมให้ผู้หญิงเลี้ยงดูตนเองได้ พึ่งตนเองได้...การเลือกคู่ในปัจจุบันทั้งฝ่ายหญิงและฝ่ายชายต่างเอาตัวเองเป็นที่ตั้งแล้วก็บอกกับตัวเองว่าจะได้อะไรจากเขา เขาจะให้อะไรเราได้บ้าง เราต้องการอะไร”

(Sukumolanandana & Sivaraksa, 1988, pp. 2-5)

อย่างไรก็ตาม สมศรี สุขุมลนันทน์ มิได้หมายความว่าความสัมพันธ์แบบหุ้นส่วนชีวิตนี้จะเป็นเรื่องของการคำนึงถึงแต่ผลประโยชน์ส่วนตัวของแต่ละฝ่ายเท่านั้น แต่เธอเห็นว่าการบริหารครอบครัวแบบหุ้นส่วนจะนำมาสู่การพูดคุยกันด้วยเหตุผลซึ่งจะนำสู่การร่วมมือกันของสมาชิกทุกคนในครอบครัว ซึ่งจะทำให้เกิด “บรรยากาศประชาธิปไตย” (Sukumolnandana, 1975, pp. 7-8) ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวลักษณะนี้จึงเปลี่ยนแปลงจากเดิมที่มีลักษณะของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่ผู้ชาย (สามี) มีต่อผู้หญิง (ภรรยา) และลูกมาเป็นความสัมพันธ์ในเชิง “หุ้นส่วนชีวิต” ที่มีการปรึกษาหารือกันด้วยเหตุและผลระหว่างสมาชิกทุกคนในครอบครัวเพื่อจัดสรรทรัพยากรให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิกอย่างสูงสุดซึ่งเป็นการส่งเสริมประชาธิปไตยด้วย เพราะว่า “ประชาธิปไตยเริ่มที่บ้าน ทุกคนมีส่วนร่วมบริหารบ้านให้เป็นเชิงธุรกิจ... พ่อบ้าน แม่บ้าน ลูกบ้านมีหน้าที่และความรับผิดชอบร่วมกัน” (Sukumolnandana, 1989, pp. 70-71) ในแง่นี้ ระบบคุณค่าจากโลกภายนอก นั่นก็คือ การคาดหวังว่าประชาธิปไตยกำลังเดินทางไปข้างหน้าในช่วงหลังทศวรรษ 2520 จึงถูกนำเข้ามาปรับใช้กับโลกภายในครอบครัวด้วย

นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยาแล้ว ความเป็นพี่น้องในเชิงอุปถัมภ์ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงตามปัจจัยต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นนโยบายการควบคุมประชากร การผลิตซ้ำวัฒนธรรม “ลูกมากยากจน” หรือ “หญิงก็ได้ชายก็ได้มีแค่สอง” การเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับอนามัยเจริญพันธุ์ รวมทั้งการเปลี่ยนบทบาทของลูกจากที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของ “แรงงาน” ที่มีบทบาทหน้าที่ทางเศรษฐกิจอยู่บ้างให้กลายเป็น “ภาระ” ทั้งทางเวลา ค่าใช้จ่าย และอารมณ์ความรู้สึกที่ผู้เป็นพ่อแม่จะต้องแบกรับจึงทำให้ครอบครัวสมัยใหม่นิยมมีบุตรน้อยลงและมักจะมีบุตรคนแรกและคนที่สองในระยะเวลาที่ห่างกันมากขึ้น นั่นคือ ต้องมีในช่วงที่พ่อแม่อยู่ในวัยที่เหมาะสมแก่การเจริญพันธุ์และมีความพร้อมที่จะลงทุน ลงแรง ลงเวลา และลงอารมณ์ความรู้สึกกับบุตรได้อย่างเต็มที่ มาถึงตอนนี้ พี่น้องจึงอยู่ในวัยที่ไล่เลี่ยกันมากขึ้น ไม่มีภาระที่ต้องอุปถัมภ์คำชูกัน แต่พวกเขาถูกสั่งสอนให้สัมพันธ์กันในเชิง “มิตรภาพ” (friendship) มากกว่า ดังนั้น “พี่” จึงเริ่มกลายเป็น “เพื่อน” และไม่มีหน้าที่ที่จะต้องแสดงบทบาทของบิดาหรือมารดาในความสัมพันธ์กับน้องอีกต่อไป ดังที่คู่มือแนะนำวิธีเลี้ยงดูบุตรในวัยเด็กได้แนะนำวิธีการลด “ความอิจฉา” ที่อาจเกิดขึ้นระหว่างพี่น้องที่มีวัยไล่เลี่ยกันด้วย โดยเฉพาะในวัยเด็ก 2-3 ขวบ ที่ผู้เป็นพี่มักจะมองว่าน้องคือตัวแทรกผู้มาแย่งเอาความรักจากพ่อแม่ไปและอยากจะทำจ้ดน้องออกจากครอบครัว (Nunoinarak, 1992, p. 43)

แม้กระทั่งความสัมพันธ์ระหว่างบิดากับบุตรก็ถูกเน้นย้ำให้มีมิติของ “ความเป็นเพื่อน” กันมากยิ่งขึ้น โดยมีการให้เหตุผลว่าความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวจะส่งเสริมต่อพัฒนาการที่ดีของลูกมากกว่า ดังที่ชนชั้นกลางคนหนึ่งได้ให้สัมภาษณ์เรื่องเลี้ยงลูกชายไว้ว่า พยายามเป็นพ่อและเพื่อนที่ดีของลูก พยายามทำให้ลูกไว้ใจ โดยให้ความรักความอบอุ่นกับลูกมากที่สุด เพื่อสร้างความสนิทสนม นอกจากนี้ยังร่วมเล่นกีฬาไปกับลูก พยายามสอดแทรกสิ่งที่ดีมีความก้าวหน้าให้เขา พร้อมทั้งพยายามเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับลูก (อ้างใน Chaiyachatchaovakul, 2000, p. 22)

อย่างไรก็ตาม ขนาดและบทบาทหน้าที่ของครอบครัวที่ลดลง (เนื่องจากมีสถาบันอื่นๆ มาช่วยรับภาระหน้าที่แทนมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือโรงเรียน) กลับมาพร้อมภาระหน้าที่ทางอารมณ์ความรู้สึกที่มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการอบรมเลี้ยงดูเด็กโดยเฉพาะอายุตั้งแต่แรกเกิดจนถึง 6 ปีนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็น “ช่วงวิกฤตของชีวิตมนุษย์ ผลของการอบรมเลี้ยงดูและประสบการณ์ต่างๆ ที่เด็กได้รับในระยะต้นของชีวิตจะมีอิทธิพลต่อการวางรากฐานชีวิตของเด็ก ทั้งทางด้านร่างกาย สติปัญญา สังคม อารมณ์ และบุคลิกภาพ” (Nunoinarak, 1992, p. preface) พ่อแม่จะต้องกอดบอบประโลมเด็กให้รู้สึกถึงความสัมผัสที่ใกล้ชิดมากเท่าที่จะเป็นไปได้ (Nunoinarak, 1992, p. 4) และในบริบทที่ชนชั้นกลางยังเชื่อมั่นอยู่ในระบอบ

ประชาธิปไตย การอบรมเลี้ยงดูบุตรจึงถูกเชื่อมโยงเข้ากับระบบคุณค่าของระบอบการเมืองดังกล่าว นั่นคือบิดาจะต้องใช้อำนาจในการบังคับให้น้อยลง แต่ก็ไม่ควรที่จะปล่อยตามสบายมากเกินไป (Raklukhaithukthang, 1988, p. 96) ต้องมองว่าบุตรนั้นเป็นบุคคลอีกบุคคลหนึ่งที่เป็นตัวของตัวเองและสามารถตัดสินใจเรื่องต่างๆ ได้ด้วยตัวของเขาเอง (Raklukhaithukthang Lem 2, 1990, p. 136) และการปกครองบุตรแบบประชาธิปไตย คือ ต้องฟังความคิดเห็นและความต้องการของเด็กมิใช่มองข้ามไป (Nunoinarak, 1992, pp. 18-19) ในแง่นี้ ครอบครัวสมัยใหม่จึงกลายเป็นสถาบันทางสังคมที่ทำหน้าที่หล่อหลอม “ปัจเจกบุคคล” ที่มีลักษณะเฉพาะตัวและมีบุคลิกภาพและอารมณ์ความรู้สึกที่เหมาะสมกับการเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศด้วย

นอกจากนั้น พวกเขาจะต้องเลี้ยงดูให้บุตรมีความคิดสร้างสรรค์ ซึ่งวิธีการเลี้ยงดูแบบดังกล่าวส่งผลให้ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพราะการจะเลี้ยงบุตรให้เติบโตขึ้นมาพร้อมกับความคิดสร้างสรรค์นั้นพ่อแม่จะต้องใช้ “การพูดคุยด้วยเหตุผล” ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ต้องมองว่า “ลูกเป็นอีกบุคคลหนึ่ง” ซึ่งจะต้องมีวิถีชีวิตมีความคิดของเขาเอง ต้องให้เขาได้ตัดสินใจด้วยตัวของเขาเอง พ่อแม่ไม่ควรเข้าไปปกป้องลูก ป้อนสิ่งต่างๆ ให้กับลูก หรือตัดสินใจแทนลูก (Raklukhaithukthang Lem 2, 1990, p. 136) จะเห็นได้ว่าลักษณะต่างๆ โดยเฉพาะการใช้เหตุผล การเคารพในความเป็นปัจเจกบุคคล เป็นคุณค่าที่ได้รับการเชิดชูในสังคมสมัยใหม่ที่อิงอยู่กับความเป็นประชาธิปไตยด้วย ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูกจึงมีลักษณะเป็น “แนวระนาบ” และเป็น “ประชาธิปไตย” มากยิ่งขึ้น

สรุป

ชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนโดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา วิถีแห่งการทำงานในระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมทำให้เกิดการแบ่งแยกพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจและพื้นที่อยู่อาศัยอย่างชัดเจนมากขึ้น เมื่อชนชั้นกลางแบ่งแยกชีวิตออกเป็นส่วนๆ เช่นนี้พวกเขาก็ต้องสร้างสรรค์อารมณ์ความรู้สึกที่เหมาะสมสำหรับการใช้ชีวิตในทั้งสองพื้นที่นี้ด้วย ความมุ่งมั่นและทำงานหนัก แต่พร้อมกันนั้นก็ต้องสดชื่น สดใส และกระปรี้กระเปร่าอยู่เสมอคืออารมณ์ความรู้สึกที่ชนชั้นกลางแสดงออกในโลกแห่งการทำงานและในพื้นที่สาธารณะ แต่เมื่อมาแห่งการทำงานปิดฉากลงพวกเขาก็ต้องละอารมณ์ความรู้สึกดังกล่าวเอาไว้และทำให้เวลาภายในครอบครัวนั้นให้มีความมากที่สุด เวลาที่มีเหลือเพียงน้อยนิดจึงถูกทำให้มีคุณภาพ เป็นเวลาที่สมาชิกในครอบครัวจะทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน มีความสุขร่วมกันผ่านการพักผ่อนและการบริโภค เป็นเวลาแห่งความรักและความเข้าใจที่สงวนไว้ให้กับสมาชิกภายในครอบครัวที่ใกล้ชิด

การแยกครอบครัวออกมาอยู่อย่างอิสระจึงกลายเป็นความใฝ่ฝันของชนชั้นกลางที่ถูกผลักดันผ่านมิติของอารมณ์ความรู้สึก เนื่องจากการหลุดออกมาจากการพึ่งพิงพ่อแม่และใช้ชีวิตอยู่อย่างอิสระเสรีเท่านั้นที่จะเปิดโอกาสให้พวกเขาสามารถสร้างสรรค์บ้านและครอบครัว “ในฝัน” ได้อย่างอิสระเสรี นอกจากนั้น อารมณ์ความรู้สึกในเชิง “มิตรภาพ” ไม่ว่าจะเป็น “ความเป็นเพื่อน” “พาร์ตเนอร์” หรือ “หุ้นส่วนชีวิต” ซึ่งเป็นอารมณ์ความรู้สึกที่ค่อยๆ แทรกเข้าไปอยู่ในความสัมพันธ์หลากหลายชุดของชนชั้นกลาง ทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคู่รัก/สามีภรรยา ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก ความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้อง และความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนฝูง เป็นต้น โดยทั้ง “ความรักและความเข้าใจ” และ “มิตรภาพ” นี้เป็นอารมณ์ความรู้สึกที่ไหลเวียนอยู่ในชีวิตครอบครัวแบบใหม่ของชนชั้นกลางไทย ซึ่งแน่นอนว่าอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นภายในชีวิตครอบครัวนั้นย่อมสัมพันธ์กับการใช้ชีวิตภายใต้บรรยากาศที่เปลี่ยนไปทั้งในพื้นที่สาธารณะ (public space) และพื้นที่ส่วนตัว (private space) อันเป็นผลมาจากเงื่อนไขของชีวิตในสังคมทุนนิยมสมัยใหม่อีกต่อหนึ่งด้วย

การแทรกซึมลงในจิตใจอย่างลึกซึ้งของอุดมการณ์ครอบครัวเดี่ยวก็ได้สร้างความตึงเครียดให้กับชนชั้นกลางเป็นอย่างยิ่งด้วย ทั้งนี้เนื่องมาจากการประคับประคองชีวิตใน “โลกภายนอก” หรือ “ชีวิตทางเศรษฐกิจ” ให้สำเร็จตามความใฝ่ฝันนั้นยากลำบากมากยิ่งขึ้นไปทุกทีๆ นั้นย่อมหมายความว่า การจะมีชีวิตครอบครัวที่ดีตามอุดมคติย่อมห่างไกลออกไปมากยิ่งขึ้นด้วย ผู้วิจัยเห็นว่า แกนกลางของปัญหาเรื่องสถาบันครอบครัวในสังคมไทยในปัจจุบันจึงเป็นเรื่องของการปะทะกันระหว่างแรงยึดเหนี่ยวเชิงอุดมการณ์ของครอบครัวเดี่ยวที่ดีตามอุดมคติกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่ทำให้ชนชั้นกลางสามารถที่จะบรรลุเป้าหมายในการใช้ชีวิต ทั้งใน “โลกภายนอก” และ “โลกภายใน” ตามอุดมคติได้ยากยิ่งขึ้นไปทุกที แต่ในอีกด้านหนึ่ง ความยากลำบากดังกล่าวย่อมทำให้เกิดการแสวงหาอุดมคติของการใช้ชีวิตครอบครัวแบบใหม่ๆ ขึ้นมาอย่างไม่สิ้นสุดด้วยนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ระบบคุณค่าและอารมณ์ความรู้สึกที่ผู้วิจัยกล่าวมาทั้งหมดนี้อาจจะเป็นเพียงอุดมคติของชนชั้นกลางเพียงกลุ่มหนึ่งเท่านั้น นั่นก็คือชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่และกลายเป็นมนุษย์เงินเดือนที่ทำงานในภาคเอกชนเป็นหลัก ดังนั้น ระบบคุณค่าและอารมณ์ความรู้สึกภายในครอบครัวของคนกลุ่มอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นครอบครัวของชนชั้นกลางชาวจีน หรือครอบครัวของชนชั้นกลางระดับล่าง ฯลฯ จึงยังคงเป็นประเด็นที่รอการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการกันต่อไป

References

- Bello, W., Cunningham, S., & Poh, L-K. (2000). *Soknatkamsiam: Kanphatthanalækantæksalalkhong sangkhomthaisamaimai (phimkhrangthi Si)* [Siamese Tragedy: the Development and Disintegration of Modern Thai Society (4th ed.)] Thongsila S. translator. Bangkok: Komolkeemthong Foundation.
- Boonbongkarn, C. (1987). *Nangsuanusornnainganphraratchathanphloengsop Na Watthathong Ha Kumphaphan Songphanharoisimsip* [The Funeral Memorial book at That Thong Temple on 5 February, 1987]. N.P.
- Boonyaket, T. (1973). *Kan khong ruan* [Household]. Bangkok: Bannakit trading.
- Chaiyachatchaovakul, T. (2000). *Botbat khong bida nai thatsana but wairun* [The Father's Role in the View of the adolescent child]. (Master of Public Administration thesis, Thammasat University).
- Chareonporn, S. (2003). *Phapsanœphuyingnainityasanphuying Pho.So. 2530: Wikhrokwamyongyaikappradenthangsangkhom* [The representation of women in Thai Literature of the B.E. 2530's: An Analysis of interconnections with social issues]. (Master of Social Development thesis, Chiangmai University).
- Chusangsi, P. (1991). *Khwamkhitkhongphuyingnainityasanphuying Pho.So. 2500-2516* [Woman's thoughts in Women's Magazines in 1957-1973]. (Master of History thesis, Thammasat University).
- Delite*. (1993). 3(31).
- GM*. (1986a). 1(2).
- GM*. (1986b). 1(3).
- GM*. (1986c). 1(4).
- GM*. (1987a). 2(13).
- GM*. (1987b). 2(18).
- GM*. (1995). 9(143).
- Itsarasak, C. (1970). *Lakkan khong chiwit læ ngæ khit nai chiwit somrot (Phim khrang thi 6)* [Principles of Life and Thoughts in Marriage (6th ed.)]. Bangkok; Rhae withaya.
- Kajsongkram, K, Lieutenant General. (1967). *Nangsuanusornnainganphraratchathanphloengsop Na Watthepsirintharawat Yisip Mesayon Songphanharoisip* [The Funeral Memorial book at Thep Sirin Thrawat Temple on 20 April, 1967].
- Khamnampad, W. (2004). *Dek kapkhwamkhatwangkhongratthaban Pho.So. Songphanharoisong Thung Songphanhara 'ayasipkao* [Children and Government's expectation in 1959-1976]. (Master of History thesis, Chiangmai University).

- Khemmani, T., & Thirachitra, V. (ed.). (1992). *Nunoinarak* [An Adorable child]. Bangkok: Chulalongkorn University.
- Leesirivit, C. (2008). *Phap sanœ khong phuchai nai nittayasan plukchai sutapa chuang pi Pho.So. 2517 - Pho.So. 2527* [Man's image in pornographic magazine between 1974-1984]. (Master of Women Studies thesis, Thammasat University).
- Mektrirat, N. (1992). *Kan patiwat Sayam Pho.So. 2475* [1932 Siam's Revolution]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Mongkonyuthanavee, Vice Admiral, Laung. (1976). *Nangsuthiraluknainganphraratchathanphlœngsop Na Watmakutkasatriyaram Wanthi Siphok Minakhom Pi Songphanhara 'ayasipkao* [The Funeral Memorial book at Makutkasattriyaram Temple on 16 March, 1976]. N.P.
- Nimmannorrawong, P. (2015). *Prawatsatdeklœwaidekchuangtonrattanakosinthungkanpatirupkanpokkhrong samairatchakanthi Ha* [The History of Children and Childhood During the Early Bangkok Period to the Chakri Reformation]. (Master of History thesis, Thammasat University).
- Nunoinarak* [An Adorable child]. (1992). Khemmani, T., & Thirachitra, V. (ed.). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Perfetti, L. (2019). "In Private: The Individual and Domestic Community." In Ruys, J. F. and Monagle, C. (Eds.), *A Cultural History of the Emotions in the Medieval Age* (pp. 119–32). London: Bloomsbury.
- Phantprasit, P. (2013). *Khwam plian plœng khong chi wit læ khwam rusuk nukkhith khong phuying chonchanklang radaplangtangtœchuangthotsawat 2530 Thungpatjubun* [Transition of life and mentality of the lower middle class women from the late 1980s to the present]. (Master of History thesis, Chiangmai University).
- Phongpaichit, P., & Baker, C. (1996). *Thailand's Boom*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Phuphaibul, R., Wittayasooorn, J., & Grisurapong, S. (1999). *Phonkrathopkhongphawawikritsetthakittodek Yaowachon lækhropkhrua lækhwamtongkanchuailua* [The Effect of Economic Crisis in Children, Family and the Need of Help]. (Research, The Thailand Research Fund).
- Praditsil, C. (1990). *Setthasat kanmuang waduai kanwangphœn khropkhrua khong Thai: suksa chak krabuankan nayobai* [Political economics on family planning in Thailand: Study from the policy process]. (Master of Political Science thesis, Thammasat University).
- Preaw Weekly*. (1991). 8(190).
- Putthapanasub, P. (1996). *Kra buan kan nai kan kam not nayobai wang phœn khrop khrua khong prathed thai* [Process of Setting the Family Planning Policy in Thailand]. (Master of Economics thesis, Chulalongkorn University).

- Raklukhaithukthang* [Love children in the Right Way]. (1988). Nakhonpathom: Institution for Population and Social Research Mahidon University.
- Raklukhaithukthang Lem Song* [Love children in the Right Way Volume 2]. (1990). Nakhonpathom: Institution for Population and Social Research Mahidon University.
- Samutachak, B., et al. (2016). *Khwymyudimisukkhongkhropkhuathai* [Well-being of Thai Family]. (Research, The Thailand Research Fund).
- Stearns, P. N. (2019). "In Private: The Individual and Domestic Community." In Matt, S. J. (Ed.), *A Cultural History of the Emotions in the Age of Romanticism, Revolution, and Empire* (pp. 137–156). London: Bloomsbury.
- Stearns, P. N. (2019). "In Private: The Individual and Domestic Community." In Davidson, J. W. and Damousi, J. (Eds.), *A Cultural History of the Emotions in the Modern and Post-Modern Age* (pp. 111–128). London: Bloomsbury.
- Suklapkit, S. (2013). *Phua dieo mia dieo nai sangkhom Thai samai mai chak thotsawat 2410 thung thotsawat 2480* [Monogamy in Modern Thai Society, 1870s-1940s]. (Master of History thesis, Chiangmai University).
- Sukumolanandana, S. (1975). *Sathængban* [Home Economics]. Bangkok: Kledthai Press.
- Sukumolanandana, S. (1989). *Sattriphatthana* [Women Empowerment]. Bangkok: Maekomphang Press.
- Sukumolanandana, S., & Sivaraksa, S. (1988) *Phliktamrahakhukhrong* [How to searching for soulmates]. Bangkok: Foundation for Children.
- Surathin, M. (1991). *Nangsu thiraluk nuang nai ngan phraratchathan phlœng sop na wat trithot tho pheworawihan* [the Funeral Memorial book at Tritodsathep temple]. N.P.
- Thanomsasana, S. (2105). *kan plianplæng thang khwamkhit khong chon chan klang Thai kap ruang ‘anlen Thai samai mai thotsawat songphansiroihoksip - thotsawat songphansiroipætsip* [The Changing Perspective of the Thai Middle Class and Modern Thai Fiction, Late 1910s – Late 1940s]. (Ph. D. Dissertation (History), Chulalongkorn University).
- Tedvisarn, W. (1987). *Nangsuanusornnainganphraratchathanphlœngsoppenkranipiset Na Watthathong Wan ‘athitthi Nung Kumphaphan Pho.So. Songphanharoisamsip* [The Funeral Memorial book at That Thong Temple on 1 February, 1987]. N.P.
- Tiptus, P., & Bongsadadt, M. (1982). *Bannai: Rupbæplækanplianplængnairop Songroi Pi (Pho.So. Songphansamroiysisipha-Songphanharoiysisipha)*. [Houses in Bangkok: Patterns and Transition in 200 years (1782-1982)]. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Vichit-Vadakan, Luang. (1998). *Wichakankhrongruankhrongrak* [The Science of Abiding Household]. Bangkok: Sangsanbooks.

- Virayasiri, B. (1974). *Nangsuanusornnainganchaponkitsop Na Watnawihan Wanthi Chet Makrakhom Songphanharoisipchet* [The Funeral Memorial book at Somanasviharn temple on 7 January, 1974]. N.P.
- Wacharanet, C. (1979). *Sattri thi tham ngan kap phara khwamrapphitchop nai khropkhrua: suksa chapho sattri thi tham ngan nai thanakhan phanit khet Krung Thep Maha Nakhon* [Working Women and Family Responsibility: Study only for women working in Bangkok's commercial banks]. (Master of Social Work thesis, Thammasat University).
- Wongyannava, T., & friends. (2018). *Khropkhruachintakam: Botwiphawaduaichumchon Kanpokkhong lærat* [Imagined family: the Criticism of Communities, Dominance and State]. Bangkok: Illuminations Editions.